

odnose na socijalistički pokret u Srijemu i Slavoniji 1897 (dok. br. 203 objavljen je i kod Radenića pod br. 83). Izvori za 1905 odražavaju početak uspona socijalističkog pokreta; oni prikazuju val štrajkova i pokreta sarajevskih radnika i borbu za osnivanje Glavnoga radničkog saveza Bosne i Hercegovine. Na kraju se nalazi pregled važnijih rudarskih, šumarskih i drugih poduzeća i banaka u Bosni i Hercegovini osnovanih od 1878 do 1905. Najveći broj izvora je na njemačkom jeziku; na kraju se nalazi njihov hrvatski prijevod. Urednik je u predgovoru objasnio važnost tih dokumenata, koji ilustriraju dosad nepoznato razdoblje radničkog pokreta, a na kraju knjige je dodao napomene i indeks lica i mjesta. Tehnička strana je besprijekorna, i u tom pogledu zbirka ostavlja za sobom gotovo sva dosadašnja izdanja iz historije radničkog pokreta kod nas.

Mirjana Gross

JOZO TOMAŠEVIĆ, PEASANTS, POLITICS, AND ECONOMIC CHANGE
IN YUGOSLAVIA

Stanford University Press, Stanford, Californie, 1955, XII 743 str., v8^o.

Do danas ne postoji kod nas djelo, koje bi cjelovito i dovoljno opsežno prikazalo razvitak agrarnih odnosa i analiziralo problematiku seljačkog gospodarstva na području Jugoslavije, iako su se pojedini problemi naše poljoprivrede obrađivali s više ili manje znanja i uspjeha, tako da o našem poljoprivrednom i seljačkom problemu postoji opsežna literatura, razasuta po različitim listovima i časopisima, a donekle iznesena i u monografijama o pojedinim pitanjima ili krajevima.

Ako se želimo obavijestiti o tom pitanju, moramo posegnuti za literaturom na stranim jezicima. Prvu takvu knjigu napisao je A. H. Hollmann, »Agrarverfassung und Landwirtschaft Jugoslawiens« (1931), a drugu O. Frangeš, »Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft« (1937). Hollmannova knjiga, unatoč svom malom opsegu, mogla bi poslužiti za informaciju o problematici poljoprivrede u Jugoslaviji, da pisac nije suviše isticao svoju tendenciju obrane interesa izvlašćenih tuđinaca veleposjednika, napadajući agrarnu reformu u Jugoslaviji bezobzirno i bezrazložno. Frangešova knjiga je opsežnija, bogatija podacima i navedenom literaturom; pisac uvažava u svome djelu uz ekonomske također socijalne momente života i razvoja seljaštva u Jugoslaviji, pa daje potpuniji prikaz nego Hollmann. No i kod Frangeša probija konzervativna kritika agrarne reforme; stavljajući je u središte svoga razmatranja, ne može shvatiti bit te poljoprivrede, kojoj ne odgovara kapitalistički lik »srednjeg seljaka« kao njenog reprezentativnog predstavnika, što ga pisac zagovara. Stoga nas ne treba čuditi, da ni jedna od tih knjiga ne razmatra problematiku poljoprivrede iz historijske perspektive, jer je takvo ne-historijsko razmatranje upravo karakteristično za stanovište njihovih pisaca.

Poslije rata izašla je u inozemstvu još jedna knjiga, koja obrađuje problematiku poljoprivrede u Jugoslaviji. Knjigu je napisao na engleskom jeziku naš zemljak, Jozo Tomašević, rodom iz Trpnja s Pelješca, a sada profesor na State Collegeu u San Franciscu. Tomašević je već prije svoga odlaska u Ameriku 1938 bio poznat kao pisac nekoliko knjiga i više rasprava s područja financija i novčarstva. Moramo odmah istaknuti, da je ovaj njegov »izlet« u područje historije i ekonomike agrara potpuno uspio. Njegova knjiga: »Seljaštvo, politika i gospodarske promjene u Jugoslaviji« (1955) ističe se u prvom redu svojom opsežnošću i sistematskom obradom

građe (str. 743, od kojih 41 otpada na bibliografiju i veoma korisno predmetno kazalo). No ne samo opsegom, već i brojem obrađenih problema i prostorom, koji im se posvećuje, a zatim načinom obradbe i gledanjem na stvar, ta knjiga znatno odskaače od prije spomenutih knjiga. Međutim, T. je imao neke prednosti: razdoblje između dva rata definitivno je i kao historijska perioda završeno, danas raspoložemo sa znatno više materijala nego prije dvadesetak godina, naročito za g. 1934—1939, na koje se uglavnom i odnose njegovi navodi, ekonomska nauka toliko je uznapredovala u posljednjim decenijima u svojoj analizi, da može korisno pomoći pri razmatranju problema naše poljoprivrede iz nedavne prošlosti i tako pridonijeti zakruženijem i suvislijem pogledu na njezin razvitak.

Kako je Tomaševićeva knjiga izdana na jednom od najraširenijih svjetskih jezika i kako ona obrađuje jedan od najvažnijih načina života i privređivanja naroda Jugoslavije, kojim su donedavna živjele i bavile se njime tri četvrtine njezina stanovništva, potrebno je, prije nego što se osvrnemo na glavne karakteristike djela i nego što iznesemo neke primjedbe, potanje prikazati njegov sadržaj.

Tomašević je razdijelio svoju knjigu u tri dijela. U prvom govori o političkom i socijalno-ekonomskom razvitku prije 1914, u drugom o Južnim Slavenima u Prvom svjetskom ratu, a u trećem i najopsežnijem, koji sam zauzima dvije trećine knjige, razmatra razdoblje između dva Svjetska rata. U pogl. 1. pisac iznosi opći nacrt djela. U pogl. 2 do 5 opisuje specifičan razvitak jugoslavenskih naroda i područja do 1914. Naročito se tu osvrće s jedne strane na feudalni utjecaj sa zapada i otomanski utjecaj s istoka na društvene i gospodarske odnose seljaštva u pojedinim krajevima, ukazujući pritom na neobičnu raznolikost političkih i socijalnoekonomskih uvjeta u životu balkanskih naroda do Prvoga svjetskog rata. U posebnim poglavljima obrađuje se gospodarska povijest Srbije, Hrvatske i Slavonije, te Bosne i Hercegovine, dok se povijest ostalih historijskih pokrajina Jugoslavije obrađuje ukratko u jednom poglavlju. Glavna pažnja pisca usmjerena je tu na posjedovne odnose i faktore, koji su prouzrokovali njihovu mijenu, kao i posljedice, od kojih su te promjene dovele. Opći zaključak pisca o razvitku tih zemalja do 1914 jest, da je tijekom njihova gospodarskog razvitka bio toliko raznolik, da nije moguće utvrditi zajedničku shemu, koja bi se dala primijeniti zajednički na sve njih.

U pogl. 6 do 9 T. razmatra neke općenite karakteristike razvoja, koje su bile zajedničke svima jugoslavenskim krajevima u toku posljednjih stotinu godina prije 1914. To su: nastanak činovničke države i pojava nacionalizma, nagli razvoj stanovništva, promjene u strukturi poljoprivredne proizvodnje, širenje tržišnog i novčanog gospodarstva, razvitak kapitalističkih oblika poduzeća, prometnih veza i industrije, te promjene u krilu same seljačke obitelji u pravcu veće psihološke i ekonomske individualizacije. U pogl. 10 daje pisac pregled opsega poljoprivrednih imanja oko 1900, a u pogl. 11 rekapitulira ukratko najvažnije rezultate svog istraživanja. Pošto je istaknuo važnost političko-socijalnih promjena u XIX. st., ukazuje on na novi antagonizam između sela i grada, koji je zamijenio stari antagonizam između kmeta i vlastelina. To je stanje nastalo kao posljedica ekonomske i upravno-političke prednosti grada. »Grad je predstavljao državni aparat, koji je u očima seljaštva u biti zamijenio feudalnu klasu, jer je on sakupljao poreze, jer je on tjerao narod na vojnu službu i na javne radove, jer je on imao svu vlast u rukama. Grad je predstavljao tržište, gdje su seljaci jeftino prodavali svoje proizvode, a skupo kupovali ono, što im je trebalo. On je predstavljao glavno vrelo za kredit, od kojega je seljak zavisio, a koji je mogao dobiti samo uz lihvarske kamate. Najzad, on je predstavljao razli-

čite socijalne i kulturne navike, različit sistem životnih vrednota Tu su se ljudi drugačije odijevali, te sasvim drugačije mislili i živjeli« (str. 250).

U pogl. 12, jedinom poglavlju drugoga dijela, T. ističe promjene, koje je Prvi svjetski rat proizveo u svijesti seljaštva: njegovo političko sazrijevanje i ekonomski radikalizam, koji je našao izraza u zahtjevu za agrarnom reformom. Međutim, neke crte, koje su već dotada karakterizirale poljoprivredu i seljaštvo, uzele su još više maha, potaknute ratnim previranjima: sve brži razvoj stanovništva, sve dalja podjela seljačkog posjeda i u vezi s tim sve veća pauperizacija i proletarizacija seljaštva, proširivanje sektora tržišne i novčane privrede zajedno s pojačanom potrebom seljačke privrede za kreditom.

To je bila baština, koju je prošlost namirila novoj zajedničkoj državi Južnih Slavena. Teškoće, koje su iz toga nastale za njezinu poljoprivredu, glavnu granu njezine privrede, koja je odbacivala 50% narodnog dohotka, obrađuje T. u trećem dijelu svoje knjige, koji predstavlja i srž njegova rada. U pogl. 13 razmatra vodeće političke sile u Jugoslaviji između dva rata kao i ulogu seljaštva u jugoslavenskoj politici. Politički faktori imalu su dalekosežan utjecaj na život sela, pa njihov prikaz ima širi značaj za seljački problem u Jugoslaviji nego što mu može dati samo jedno okvirno razmatranje. U pogl. 14 do 17 razmatra pisac ostale okvirne faktore poljoprivrede: prirodna sredstva i pučanstvo. Središnji problem je tu, kako T. opetovano ističe, nemogućnost daljeg proširivanja poljoprivrednog zemljišta i prenapučenost na selu, te prema tome nepovoljan odnos između broja poljoprivrednog stanovništva i raspoloživog obradivog zemljišta.

U pogl. 18 do 28 T. analizira strukturu i položaj poljoprivrede u Jugoslaviji između dva rata. U pogl. 18 do 20 razmatra posjedovne odnose u Jugoslaviji u to vrijeme, zadržavši se napose na agrarnoj reformi i na veličini seljačkih imanja. U pogl. 21 govori o nedostatku ravnoteže između zemlje, kapitala i rada u poljoprivredi i o agro-tehničkoj zaostalosti, koja otuda proizlazi; rezultat toga jest, zaključuje on, da seljaštvo Jugoslavije živi sada većim dijelom u »naturalnom gospodarstvu«, da ono proizvodi pretežno za svoje potrebe — što je dalja karakteristika jugoslavenske poljoprivrede.

Pogl. 23 do 25 su najvredniji dio autorove knjige: tu on dolazi do novih rezultata na temelju svojih kalkulacija za neka ključna područja proizvodnje i potrošnje agrarnih proizvoda. U tim poglavljima razmatra T. najprije poljoprivrednu i stočarsku proizvodnju, a zatim prelazi na problem upotrebe hrane u Jugoslaviji u g. 1934—1938 i na problem prehrane seljačkog stanovništva, te na pitanje zdravstvenih prilika u agrarnim krajevima.

U tri posljednja poglavlja (26 do 28) pisac prikazuje dinamiku poljoprivrede u Jugoslaviji. Ponajprije razmatra odnos između poljoprivrede i tržišta te utvrđuje tijesnu povezanost proizvodnje i cijena poljoprivrednih proizvoda s vanjskom trgovinom agrarnih artikala; no usto upozoruje, da »dio poljoprivredne proizvodnje, osim kod industrijskih biljaka, koji je stvarno došao na tržište, ne predstavlja pravi višak iznad zadovoljavajuće razine potrošnje, već relativni višak iznad stvarno postojeće niske razine potrošnje, što ima uzrok u niskoj razini dohotka« (str. 602). Prema mišljenju pisca, seljaci prodaju oko 45% svojih proizvoda. Ta zavisnost poljoprivrede od izvoza bila bi dalja karakteristika poljoprivrede Jugoslavije prije 1941. T. završuje svoje razlaganje prikazom problema poljoprivrednog kredita i opterećenosti poljoprivrede porezom, — dva faktora, koja su osobito pritiskala seljaštvo između dva rata i otežavala njegov ionako već težak položaj.

Kad smo tako dali prikaz sadržaja, prijeći ćemo na neke opće karakteristike samog djela, po kojemu se ono razlikuje od dosadašnjih sličnih radova. Prvo što se mora spomenuti jest, da je T. svijestan historijske uvjetovanosti strukture naše poljoprivrede, što nam uz djelovanje prirodnih faktora i ograničenog potencijala cjelokupne privrede razjašnjava zaostalost poljoprivrede, te najvažnije grane naše privrede između dva rata. Ta historijska perspektiva glavna je crta u autorovu radu, pa zbog toga njegova knjiga ima naročit interes i za ekonomske historičare u užem smislu, jer ukazuje na snažan utjecaj historijskog karaktera u našem donedavnom zbivanju na području seoskog života i privrede.

Drugo, on se služi metodom izvođenja iz statističkih podataka. Tamo, gdje tih podataka nema, oprezan je u svojim izlaganjima i ne želi se upuštati u dalekosežne zaključke. Pod utjecajem američkog načina mišljenja, teoretska razlaganja su mu svedena na najmanju mjeru i služe za jasnije formuliranje već iznesenih navoda. T. je sastavio i mnoge izvorne statističke tabele, tako na pr. sinoptički prikaz glavnih podataka za prenaseljenost (t. 23) ili izračunavanje prosječne godišnje poljoprivredne proizvodnje u razdoblju 1934—38 (t. 39).

Dalja značajka pisca jest, da uvijek kritički ispituje navode drugih autora, napose kad se radi o stranim piscima; tako na pr. podvrgava iscrpnoj kritici W. E. Moorea i njegovo izračunavanje prenapučenosti u Jugoslaviji (str. 312—314), ili se pak kritički osvrće na kalkulacije K. G. Clarka i M. S. Shermana, što se tiče upotrebe umjetnih gnojiva u Jugoslaviji (str. 447), ili ispravlja navode FAO-a o poljoprivrednoj proizvodnji u Jugoslaviji (stf. 536). Kako se vidi, T. se ne zadovoljava samo kritikom, već daje i sam pozitivne odgovore na kritizirane navode.

T. je upotrebio opsežnu literaturu, koja je navedena na kraju knjige na 24 strane. Bibliografiju je razdijelio u dva dijela: na izabrana djela i ostala navedena djela. Nije nam dao kriterij za takvu podjelu, ali se čini, da je u prvu grupu uvrstio ona djela, koja je proučio, a u drugu publikacije, koje je samo konzultirao. U prvom dijelu je naveo 118 djela i 92 rasprave iz časopisa. Osobito treba istaknuti, da se pisac obilno koristio poslijeratnom jugoslavenskom literaturom i rezultatima, do kojih su došli historičari i ekonomisti u Jugoslaviji u posljednjem desetljeću. Naravno, da piscu nije mogla biti dostupna sva važnija literatura, no ipak mislim, da je trebao upoznati još neka djela, kao na pr. neke publikacije bivše Gospodarske Sloge, ili publikaciju Zavoda za statistiku NR Srbije »Proizvodne snage Srbije«, ili pak »Mjesečnik prav. društva u Zagrebu«, a nije, kako smo mogli utvrditi, konzultirao ni sve brojeve predratnoga zagrebačkog »Ekonomista«.

Među brojnim problemima, koje je T. obradio, ne nalaze se dva najvažnija problema poljoprivrede: dohodak od poljoprivrede i troškovi poljoprivrede, te s time u vezi i problem škara cijena. Istina, podaci za procjenu tih elemenata vrlo su oskudni, no ipak je bilo pokušaja da se to učini, pa se pisac mogao na njih osvrnuti i tako pokazati bar »order of magnitude« i toga faktora. Nadalje, kolikogod je pisac svijestan razlike u razvoju i životu između krajeva na sjeveru i jugu od Save i Dunava, ipak to često u njegovim izvodima ne dolazi dovoljno do izražaja, pa se tako zamućuje pravo stanje stvari za volju nekog prosjeka za cijelu Jugoslaviju.

Već u samom naslovu svoje knjige T. je s pravom istakao činjenicu, da tek »seljaštvo, politika i ekonomske promjene« zajedno omogućuju razumijevanje razvoja poljoprivrede u Jugoslaviji do 1941. T. se nije dao zavesti sentimentalnim gledanjem na seljaka, ali nije zauzeo prema njemu ni stav ravnodušnosti, koji nema razumijevanja za njegove potrebe kao društvenog bića. On ispravno ističe ulogu

političkog momenta pri razvoju poljoprivrede kod naroda Jugoslavije, no ipak mu koji put zna izbjeći sva važnost toga momenta pri razmatranju ponekih ekonomskih činjenica. Najmanje je prostora dao dinamici agrara i s tim u vezi gospodarskim promjenama; tom problemu posvećuje on samo 100 strana. Istina, po svojim osnovnim karakteristikama poljoprivreda je ona grana gospodarstva, koja ne podliježe naglim strukturnim promjenama ni brzoj promjeni proizvodnje. No važno je i njezino mjesto unutar cjelokupnog narodnog gospodarstva, a tu je polagano ali neprekidno potiskuju druge grane privrede. Prodiranje kapitalističke privrede uzrokuje raznovrsne promjene u seljačkoj privredi, a o tome govori T. suviše sumarno i bez dovoljno obzira na cjelokupnu ekonomiku, pa se čini, kao da autorovu razmatranju nedostaje završno poglavlje.

Tomaševićevo djelo dolazi na kraju dugog proučavanja poljoprivrede kod nas, koje se uglavnom služilo deskriptivnim izlaganjem i statičkim prikazivanjem pojedinih problema, zanemarujući dinamiku razvoja i veze i zavisnosti u odnosu na druge grane privrede, koja je sve više postajala kapitalistička. No to je djelo ujedno i karika u novom načinu gledanja na našu poljoprivredu, koje sintetički povezuje svu problematiku, te time upućuje na međuzavisnost svih problema i neprestano kretanje u pravcu promjena u poljoprivredi i utire put suvremenom istraživanju i metodičkoj analizi. Svojom serioznošću i metodičnošću, obiljem iznesenih podataka, kritičnom obradom prikupljenog materijala, solidnim poznavanjem materije, koju obrađuje, i izlaganjem brojnih problema seljačke privrede, Tomaševićeva knjiga ostaje djelo od najvećeg interesa za sve naše ekonomiste, bilo teoretičare bilo historičare, koji će željeti proučavati temelje naše poljoprivrede i pravac njena kretanja, a bit će od koristi i stranom svijetu pri upoznavanju jednog dijela naše povijesti i naših prilika do 1941. godine.

Zlatko Gašparović

NOVI DOKUMENTI O POBUNI MORNARA U BOKI KOTORSKOJ 1918.

U svojoj knjizi »1918 na Jadranu« (Zagreb 1951), prof. Ferdo Čulinović opisao je — koristeći se djelomično i izjavama preživjelih učesnika — pobunu mornara austro-ugarske ratne mornarice u Boki Kotorskoj 1918 (usp. naš prikaz te knjige u HZ VIII, 1955). Na Čulinovićevu knjigu osvrnuo se i Dinko Foretić u prilogu: Nekoliko dokumenata o pobuni mornara u Boki Kotorskoj 1918 u »Istoriskim zapisima« (1954, sv. 2. str. 364—381), iznoseći nekoliko novih dokumenata iz Državnog arhiva u Zadru o toj pobuni, koja je — prema Čulinoviću — imala uglavnom socijalno-revolucionarni karakter. Pohvalivši trud prof. Čulinovića i njegovu anketu, koju je proveo među učesnicima »te velike demonstracije za mir«, Foretić je — po našem mišljenju potpuno opravdano — upozorio na to, da je analizi rezultata ankete valjalo pristupiti »sa više opreza i akribije« (365). Pritom je ukazao na veliku udaljenost samog događaja od vremena, kad se anketa vršila, i na činjenicu da anketirani daju izjave u potpuno izmijenjenim uvjetima političkog i društvenog života kod nas. Kroz trideset se godina — piše F. — moglo štošta zaboraviti, štošta iskriviti, osobito kad se izjave daju u povoljnim uvjetima, gdje je zahvalno naglašavati vlastitu ulogu u danima pobune i pripisivati pokretu i one revolucionarne težnje, kojih tada nije bilo ili su bile vrlo maglovito i slabo izražene. Analizirajući te izjave, Foretić citira, kao primjer, izjavu Š. Ujdura (»Mi smo ustvari željeli socijalističku revo-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA IX.

1956.

BROJ 1—4

NAKLADA »ŠKOLSKA KNJIGA« / ZAGREB

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB